

Róbert Péter: Társadalmi mobilitás

(elektronikus verzió, készült 2006-ban)

A tanulmány eredetileg nyomtatásban megjelent:
Róbert Péter (1990): Társadalmi mobilitás in: *Társadalmi riport
1990*, Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György
(szerk.). Budapest: TÁRKI,. 356-372. Pp.

TÁRSADALMI MOBILITÁS

BEVEZETÉS

A társadalmi mobilitás vizsgálata a szociológiai kutatások egyik legrégebbi, legalapvetőbb témája. Mondhatni, amióta a szociológia mint tudomány létezik, amióta a társadalomról való gondolkodás már nem azon a szinten mozog, hogy milyen *legyen* a társadalom, hanem ehelyett a kutató azt vizsgálja, hogy mi *van* a társadalomban, ideák megfogalmazása helyett tehát a tények vizsgálata lesz a cél, azóta a társadalom szerkezete, illetve a társadalmi szerkezet változása lényegi szociológiai kutatások tárgya. A társadalom jól jellemezhető ugyanis a benne meglévő egyenlőtlenségekkel, a különféle társadalmi rétegek egymáshoz való viszonyával. De talán még többet árul el a társadalomról az, hogy tagjainak milyen esélyük, lehetőségük van arra, hogy társadalmi helyzetüket megváltoztassák, egyik társadalmi rétegből átkerüljenek egy másikba.

Felmerülhet természetesen a kérdés, miért érdekes, mi több miért *fontos* az, hogy ha a társadalom tagjainak lehetőségük van arra, hogy átlépjenek az egyik társadalmi rétegből a másikba. Kétségtelen, hogy a mobilitás egyrészt jelentős mértékben mint *önérték* jelenik meg, egy normatív szemlélet következményeként, amely szerint a társadalom *nyitottsága* szorosan kapcsolódik demokratikus mivoltához. Ahogy a mobilitáskutatások egyik klasszikusa, *Sorokin* megfogalmazza, „a demokratikus társadalmakban az egyén társadalmi pozícióját, legalábbis elméletileg, nem a születés határozza meg, az összes pozíció nyitott mindenki számára, aki eléri őket”. Ez a szemlélet egy *laissez-faire* jellegű *liberális tradíció* öröksége, amely szerint a legfőbb értékek a szabadság, az egyéni függetlenség, értve ezalatt, hogy a társadalomban mindenki azzá válhat, amivé akar, illetve amivé képességei és teljesítménye teszik.

Másrészt a társadalmi mobilitás értéke és értelme megadható *funkcionalista* alapon is. Eszerint az emberek különböző foglalkozású, iskolázottságú, vagyoni helyzetű családok gyermekeiként jönnek a világra, miközben azonban a tehetség, a képességek a társadalomban feltehetően ettől független egyenletes eloszlást mutatnak. A mobilitás tehát mintegy „*korrigálja*” a származási különbségeket, olyan folyamatot jelent, amelynek során, különféle szelekciós mechanizmusok közvetítésével, mindenki arra a helyre kerül, ahol a társadalom számára a leghasznosabban tud tevékenykedni.

Végző soron a szociológia történetében a mobilitáskutatások olyan kérdésekre keresték a választ, hogy mennyire nyitott egy adott társadalom; növekvők, változatlanok vagy csökkenők az emberek számára a helyzetváltoztatási lehetőségek; mennyire rétegspecifikusak bizonyos státusok elérésének, illetve megtartásának esélyei; egy adott országban a mobilitás nagyobb, ugyanakkora vagy kisebb, mint más országokban? Ha definíciószerűen kívánjuk megadni e kutatások tárgyát, a legrövidebb és legegyszerűbb

meghatározás az, amivel *Andorka Rudolf* indítja *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon* című monográfiáját: „Társadalmi mobilitásnak nevezzük az egyén, illetve a család társadalmi helyzetének megváltozását.” Ennél általánosabban fogalmaz az előbb már idézett *Sorokin*, miszerint „Társadalmi mobilitás alatt egyének vagy társadalmi objektumok vagy értékek – vagyis minden, amit emberi tevékenység alkotott vagy módosított – egyik társadalmi helyzetből egy másikba való átmenetét értjük.”

Ezek a meghatározások jól mutatják, hogy a mobilitás vizsgálata, vizsgálhatósága szorosan összefügg az emberek társadalmi helyzetének meghatározásával. A mobilitáskutatás számára alapvető kérdés ez, hiszen amíg nem tudjuk, hogy ki hol helyezkedik el a társadalomban, ki van „feljebb” vagy „lejjebb”, nem dönthető el az sem, ki a mobil és ki az immobil, kiemelkedett fel és ki süllyedt le. Empirikusan nézve tehát a társadalmi helyzet „mégmérése” és a mobilitás vizsgálata között igen szoros kapcsolat mutatkozik.

A mobilitáskutatások egy másik sajátossága, hogy bennük igen nagy szerepet játszanak a *nemzetközi összehasonlítások*. A kutatási eredmények ugyanis egy-egy ország vonatkozásában erősen relatívek. A mobilitás aránya, a nyitottság mértéke, valamely társadalmi réteg mobilitási esélyeinek mutatószámai önmagukban sokkal kevesebbet mondanak, mintha lehetőség van az ilyenfajta eredmények összehasonlítására más országokból származó hasonló eredményekkel. Az *időbeni összehasonlítások* jelentenek egy másik, a nemzetközi összehasonlításokon túli elemzési stratégiát. Így válik lehetővé *trendek* vizsgálata a mobilitási folyamatokon belül.

A nemzetközi mobilitáskutatások történetét tekintve ma már az elemzések több generációjáról beszélhetünk, érte ezalatt egyrészt az egymást követő adatfelvételek generációit (Magyarországon a 60-as, 70-es, 80-as évek), másrészt pedig azokat a változásokat, amelyek akár a kérdésfelvételek, akár a szemléletmód, akár az alkalmazott módszerek tekintetében a mobilitási folyamatok vizsgálatában bekövetkeztek. Az *első generációt* ez utóbbi értelemben az ötvenes évek vizsgálatai jelentik. A Nemzetközi Szociológiai Társaság (ISA) ekkor dolgozta ki nemzetközi összehasonlításra vonatkozó egységes módszertani alapelveit, amelyek lehetővé tették a különböző országok kutatási eredményeinek korrekt összehasonlítását.

Ezek az alapelvek olyan azonos módon számított mutatókat jelentenek, mint pl. a teljes mobilitás és az immobilitás aránya, vagy a strukturális mobilitás aránya a teljes mobilitáson belül. A korszak talán legfontosabb képviselői *Lipset* és *Bendix*, akik kutatásaikban arra a megállapításra jutnak, hogy a foglalkozási kategóriák között mért mobilitás általános mértéke (a megfigyelt mobilitás aránya) ugyanolyan nagy a különféle fejlett ipari társadalmakban.

A hatvanas évektől számítható a *második generáció*, amikor az amerikai *Blau* és *Duncan* szerzőpáros a mobilitáskutatások egy teljesen új paradigmáját fogalmazta meg és bevezette az *útelezés* módszerét. A hetvenes években jelentette meg *Featherman*, *Jones* és *Hauser* azt a tanulmányát, amelyben módosítják *Lipset* és *Bendix* fenti tételét, azt állítva, hogy a mobilitás nemzetközi hasonlatossága akkor áll fenn, ha eltekintünk a strukturális hatásoktól, a mobilitásnak attól a hányadától, ami a gazdasági fejlettség különbségeiből, a

foglalkozásszerkezet megváltozásából következik. Ez az FJH hipotézis. A mobilitáskutatások *harmadik generációja* a nyolcvanas években ezután döntően arra koncentrál, hogy a *loglineáris* elemzési technika révén minél megbízhatóbban szétválassza a megfigyelt mobilitás strukturális, illetve nem strukturális hányadát a vizsgálat során. A legjelentősebb nemzetközi összehasonlító kutatás a CASMIN projekt *Erikson* és *Goldthorpe* vezetésével lényegében igazolja az FJH tételt.

A mobilitáskutatások e vázlatos történeti áttekintése során olyan eredményekre utaltunk, amelyek *foglalkozási mobilitási* vizsgálatokon alapulnak. A társadalmi mobilitás hagyományos megközelítése ez, az apa foglalkozásának és a leszármazott foglalkozásának összevetése a mobilitáskutatások első generációja óta, elfogadva *Glass* megállapítását, miszerint „a foglalkozás számos, a társadalmi státushoz kötődő tényező összesített hatását tükrözi”. Ugyanakkor, ha akár a társadalmi helyzet *többdimenziós* voltára gondolunk, akár a Blau-Duncan féle útmodellek különféle változataira az elmúlt évtizedek szakirodalmából, amelyek a hagyományos foglalkozás-változókön kívül rendre tartalmaztak más releváns tényezőket is, határozottan állítható, hogy a társadalmi mobilitás nem redukálható csupán a foglalkozási mobilitás vizsgálatára. Ebben a tanulmányban a továbbiakban ezért a foglalkozási mobilitási adatokat *iskolai mobilitási* adatokkal egészítjük ki, hogy a társadalmi mobilitás folyamatáról, illetve mechanizmusáról többoldalú képet nyújthassunk.

A FOGLALKOZÁSI MOBILITÁS A NYOLCVANAS ÉVEK VÉGÉN

Annak érdekében, hogy a lehető legfrissebb adatokat mutassuk itt be, a TÁRKI 1988-as és 1989-es, egyenként 3000 fős országos reprezentatív adatfelvételeit használtuk fel. A két TÁRKI felvétel esetében az adatbázisok megfelelő változóit összemásoltuk, s feltételezve, hogy a vizsgált vonatkozásban az 1 éves eltérés nem jelent lényeges különbséget, egy 6000 fős adatbázison dolgoztunk. Az 1. és 2 táblázat a hagyományos *belépési és kilépési arányszámokat* mutatja az apa és a leszármazott foglalkozási megoszlását keresztezve. Az alkalmazott foglalkozási csoportosítás a *Ferge Zsuzsa* által a hatvanas években végzett társadalmi rétegződés vizsgálaton alapuló, a magyar mobilitáskutatásban általánossá vált kategorizálás.

E számokból alapvető információk olvashatók ki arra vonatkozóan, hogy adott foglalkozású apák gyerekei milyen százalékban kerülnek különféle foglalkozási csoportokba, illetve hogy honnan származnak a különböző foglalkozású emberek.

A *kilépési mobilitás* oldaláról vizsgálódva a vezető, értelmiségi apák 42 százalékának gyereke marad meg ebben a foglalkozási csoportban. Minden negyedik gyerek lesz adminisztratív szellemi dolgozó (itt erőteljes különbségek mutatkoznak nemek szerint: a fiúk közül csak minden tizedik, a lányok közül viszont majd 40 százalék). Egy vezető, értelmiségi apának, ha munkás lesz a gyerekeiből, ez döntő mértékben szakmunkást jelent. Ha az apa fizikai dolgozó, gyerekeiből akkor lesz a legnagyobb százalékban vezető, értelmiségi, ha szakmunkás apáról van szó. A nemek szerinti különbségek e téren ott jelentkeznek, hogy a szakmunkás fiából, ha nem lesz vezető, értelmiségi, akkor

1. táblázat

KILÉPÉSI MOBILITÁSI ARÁNYSZÁMOK, FOGLALKOZÁSI MOBILITÁS

Apa	Meggérdezett							Összesen
	vezető, értelm.	admin. szellemi	önálló kisip.	szak- munkás	bet. munkás	segéd- munkás	mg.-i fizikai	
vezető, értelmiségi	42,2	25,5	3,5	16,1	5,1	2,6	5,1	100,0
adminisztratív szellemi	29,7	31,1	1,4	20,1	6,7	7,2	3,8	100,0
önálló	19,9	16,4	6,6	17,0	17,0	11,7	11,4	100,0
szakmunkás	18,9	23,1	3,9	32,5	10,3	4,2	7,2	100,0
betanított munkás	14,2	18,0	4,0	25,8	19,7	8,9	9,3	100,0
segédmunkás	10,5	9,4	2,7	27,6	17,1	15,7	17,1	100,0
mg.-i fizikai	9,2	8,6	2,7	17,8	18,6	13,1	30,0	100,0
Összesen	16,9	16,1	3,4	22,9	14,8	9,6	16,4	100,0

megmarad szakmunkásnak; miközben a lányából igen nagy százalékban lesz adminisztratív szellemi dolgozó. Érdelemes még, hogy az önálló kisiparosok, kiskereskedők gyerekei közül is minden ötödik a vezető, értelmiségi foglalkozási csoportba kerül.

A másik oldalról, a *belépési mobilitás* szemszögéből nézve a mai vezetők, értelmiségiek közül csak minden negyedik apja tartozott ugyanebbe a kategóriába. Minden negyedik mai vezető, értelmiségi foglalkozású személy apja volt szakmunkás és minden ötödik mezőgazdasági fizikai dolgozó. A szakmunkások egy jelentős hányada, egyharmada szakmunkás apa gyereke, egynegyedük apja mezőgazdasági dolgozó, de van egy olyan 10 százalékos szakmunkás csoport is, ahol az apa vezető, értelmiségi vagy adminisztratív szellemi dolgozó volt. A legerőteljesebb reprodukció a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak esetében mutatkozik, az idetartozók kétharmad részben ugyanilyen foglalkozású apák gyerekei. S ami végül az önálló kisiparosokat, kiskereskedőket illeti, egynegyedük szakmunkás, egynegyedük

mezőgazdasági dolgozó apa gyereke, de minden tizedik apja vezető, értelmiségi volt, s minden nyolcadiké maga is önálló foglalkozású.

2 táblázat

BELÉPÉSI MOBILITÁSI ARÁNYSZÁMOK, FOGLALKOZÁSI MOBILITÁS

Apa	Megkérdezett							Összesen
	vezető, értelm.	admin. szellemi	önálló kisip.	szak- munkás	bet. munkás	segéd- munkás	mg.-i fizikai	
vezető, értelmiségi	25,1	15,9	10,4	7,1	3,5	2,8	3,1	10,1
adminisztratív szellemi	7,5	8,3	1,8	3,8	1,9	3,2	1,0	4,3
önálló	7,6	6,6	12,8	4,8	7,5	7,9	4,5	6,5
szakmunkás	24,8	31,9	25,6	31,6	15,6	9,9	9,8	22,3
betanított munkás	9,1	12,1	12,8	12,2	14,4	10,1	6,1	10,8
segédmunkás	7,0	6,6	9,1	13,7	13,2	18,6	11,9	11,4
mg.-i fizikai	18,9	18,6	27,4	26,9	43,9	47,5	63,6	34,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A FOGLALKOZÁSI MOBILITÁS IDŐBENI VÁLTOZÁSAI

Magyarország nemzetközi viszonylatban egyedülálló helyzetben van a mobilitásra vonatkozó idősorokat tekintve. Az 1930. évi népszámlálás, illetve az akkori fővárosi rétegfelvételek lehetővé teszik ugyanis a mobilitási folyamat trendjeinek bizonyos mértékű összehasonlítását egészen a két világháború közötti időkhöz visszanyúlóan. Az idősorban elérhető további adatok az 1949. évi népszámlálásból, majd pedig a KSH 1962–64-es, 1973-as és 1983-es mobilitási felvételeiből, amelyek nagy elemszámú országos reprezentatív mintákon kifejezetten a társadalmi mobilitás vizsgálatának

céljából készültek *Andorka Rudolf* vezetésével. Ebben a fejezetben ezeknek a felvételeknek az adatait viszonyítjuk a nyolcvanas évek végére vonatkozó eredményekhez.

Az 1930-as évektől az 1980-as évek végéig nyúló hat évtized pontos trendjeinek kimutatását nehezíti, hogy a két első adatforrás, az 1930., illetve az 1949. évi népszámlálás során alkalmazott foglalkozási kategóriarendszer eltér a későbbi adatfelvételek esetében szereplő csoportosításoktól. Ennek ellenére értelmes feladat bizonyos mutatószámok kiszámítása, amelyek jelzik a foglalkozási mobilitás időbeni változásának alakulását.

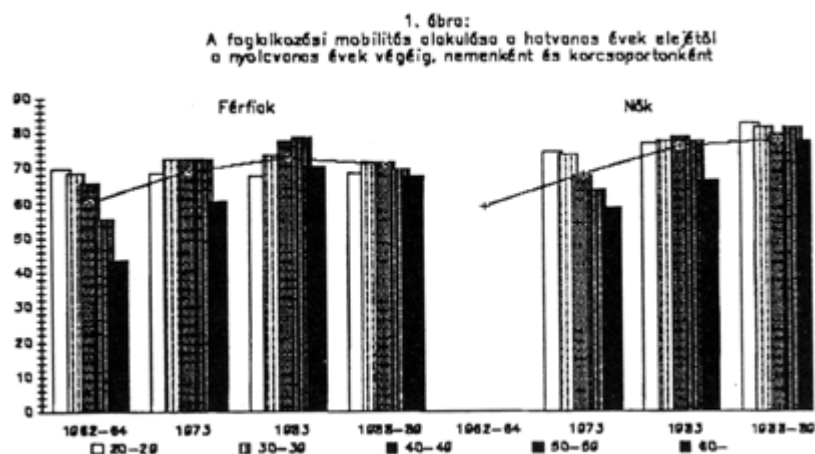
Egy ilyen mutatószám lehet az *esélyhányados* (odd's ratio), ami általában azt mutatja meg, hogy bizonyos foglalkozási csoportból származó személyeknek, más csoportból származó személyekhez képest milyen esélyük van arra, hogy bizonyos foglalkozást elérjenek. Vegyük például a szellemi és az ipari (nem mezőgazdasági) fizikai kategóriákat. A kérdés itt az lehet, milyen esélykülönbség mutatkozik abban, hogy szellemi foglalkozású apák gyermekei megmaradnak a szellemi kategóriában, avagy a munkás kategóriába kerülnek, szemben azzal, hogy munkás apák gyermekei szellemi foglalkozásúak lesznek, avagy munkások maradnak. Kiszámítva tehát ezt az esélyhányadost, a *férfiak* esetében azt tapasztaljuk, hogy az 1930-as adatok szerint valamivel több mint 40-szeres az esélykülönbség a szellemi származásúak javára, szemben a munkás származásúakkal. Az 1949-es adatok radikális csökkenést mutatnak, itt már csak valamivel több mint 10-szeres az esélykülönbség. A csökkenő trend a továbbiakban is egyenes vonalú, de mértéke sokkal kisebb, 1962–64-ben 8-szoros, 1973-ban 5-szörös, az 1983-as, illetve az 1988–89-es adatok szerint pedig egyaránt 4-szeres a szellemi származásúak esélyegyenlőtlensége a munkás származásúakhoz képest.

Vegyünk egy másik példát, a vezető, értelmiségi és a szakmunkás kategóriát. A kérdés itt úgy fogalmazható, milyen esélykülönbség mutatkozik abban, hogy vezető, értelmiségi apák gyermekei maguk is ebbe a kategóriába vagy a szakmunkás kategóriába kerülnek, szemben azzal, hogy szakmunkás apák gyermekei vezető, értelmiségi foglalkozásúak lesznek avagy szakmunkások maradnak. Kiszámítva ezt az esélyhányadost, a *férfiak* esetében azt tapasztaljuk, hogy az 1930-as adatok szerint közel 50-szeres az esélykülönbség a vezető, értelmiségi származásúak javára, szemben a szakmunkás származásúakkal. Az 1949-es adatok megint radikális csökkenést mutatnak, az esélykülönbség megint csak valamivel több mint 10-szeres. Érdekes módon az 1962–64-es felvétel újra az esélyegyenlőtlenség növekedését jelzi (kb. 30-szoros). Innentől kezdve azonban a csökkenés egyenes vonalú, az 1973-as adatok szerint mintegy 20-szoros, majd 1983-ban már csak 8-szoros, végül 1988–89-ben csak 4-szeres az esélykülönbség.

A példák sora folytatható lenne, de a trend így is látható, s ez a *foglalkozási mobilitás esélyegyenlőtlenségeinek csökkenése* irányába mutat. Az eredménnyel kapcsolatban két megjegyzést kell tennünk. Először, a szellemi-munkás példa korrektebb, mivel megbízhatóbb a felhasznált adatfelvételek összehasonlíthatósága ezen a „durvább” szinten, míg a vezető, értelmiségi, illetve a szakmunkás kategóriák tartalma némileg más az 1930-as, illetve az 1949-es adatbázisban, mint később. (A két trend eltérése ezzel magyarázható.) Másodszor, az esélykülönbségek csökkenésének *tényét* értékelve nem szabad megfeledkezni arról a másik ismert társadalmi jelenségről, hogy az elmúlt évtizedben

számos értelmiségi szakma vonzereje csökkent, miközben jó kereseti lehetőséget biztosító fizikai szakmák felértékelődtek. Az 1980-as évek mobilitási adataiban ez már pontosan visszatükröződik, amikor *vezető, értelmiségi apák fiai a korábbiaknál nagyobb arányban válnak szakmunkásokká.*

Egy másik mutatószám, *a mobil személyek aránya*, magyarul azon esetek százaléka, akik ugyanabba a foglalkozási kategóriába tartoznak, mint az apjuk, vagyis a mobilitási kereszttábla „főátlóján” helyezkednek el. (L. 1. ábra) Itt már csak az elmúlt közel három évtized felvételeit vizsgáljuk, az 1962–64-es, az 1973-as, az 1983-as és az 1988–89-es adatokat. Ez az időszak különösen azért érdekes, mert a kezdeti feltételezések szerint a mobilitás mértéke a gazdaság extenzív fejlődésének lelassulásával csökkenni fog. A valóságban azonban a globális átlag enyhe növekedést mutat, a nőknél valamivel alacsonyabb szintről indul, mint a férfiaknál, s így a görbe kissé meredekebb. Az 1988–89-es adatok jeleznek ugyan egy megtorpanást a nőknél, illetve némi csökkenést a férfiaknál, emlékeztetnünk kell azonban arra, hogy míg az itt szereplő többi adatfelvétel több tízezer fős KSH felvétel volt, az 1988–89-es adatok csak 6000 fős összmintát jelentenek.

A mobil személyek arányának korcsoportonkénti változásáról is tájékoztatnak az adatok mindkét nem vonatkozásában külön-külön. (Az 1962–64-es, az 1973-as és az 1983-as felvételek esetében *Harcza István* és *Kulcsár Rózsa* cikkét használjuk fel, ami a *Statisztikai Szemle* 1986/8–9. számában jelent meg.) Ennek az adatsornak az az előnye, hogy belőle a történeti változásokról (kohorsz-hatás), valamint az öregedés hatásáról egyaránt képet nyerhetünk. A 20–29 évesek oszlopa az 1962–64-es felvételből lényegében „azonos” a 30–39 évesek oszlopával a tíz évvel későbbi 1973-as felvételben, majd pedig a 40–49 évesek oszlopával 1983-ban. S bár nincs meg pontosan a tíz év, ez a generáció már 50–59 éves a legújabb felvételben.

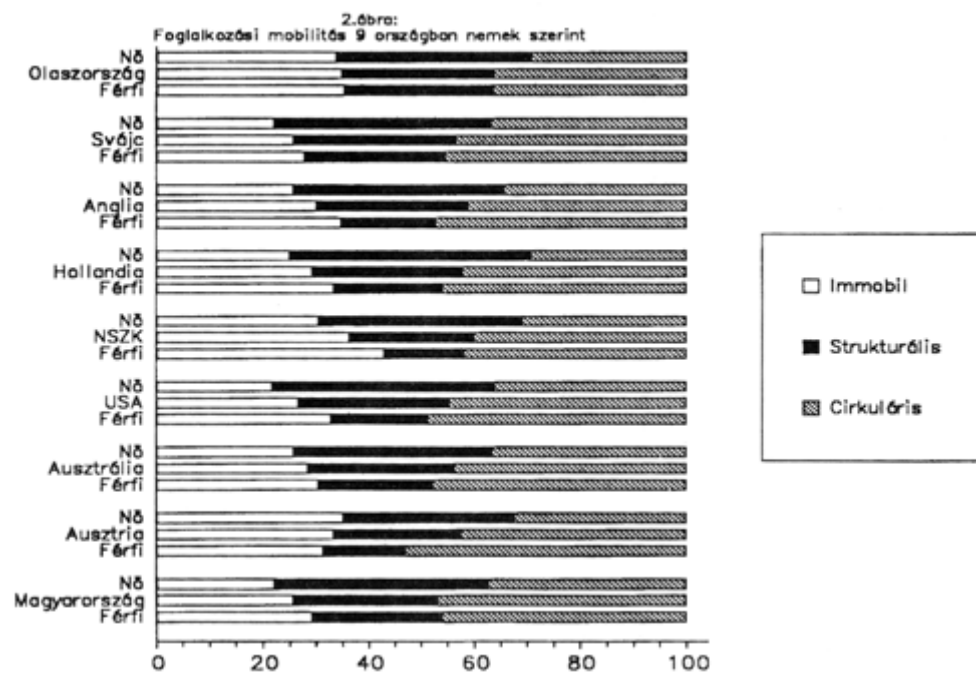
Ezzel a „logikával” nézve az ábrát, azon *férfiak* mobilitása, akik a hatvanas években a két legfiatalabb korcsoportba tartoztak, életkorukkal együtt nő 1983-ig, míg azoké, akik pl. már akkor is 40–49 évesek voltak, 1983-ra, amikor már a 60 feletti korcsoportba tartoznak (amely tartalmazza a még idősebbeket, így a 70 év felettieket is), visszaesik, jelezve, hogy akiket már idősebb korban értek el a mobilitási lehetőségek, azok ezzel mérsékeltebben tudtak csak élni. A legfrissebb adatok minden korcsoportban visszaesést tükröznek, de – mint szó volt róla – e felvétel elemszáma kisebb és a 10 éves különbség hiánya miatt az öregedési hatás is „pontatlanabban” jelenik meg. Ami pedig a történeti hatást illeti, minden felvétel esetében van egy „új, belépő” korosztály, a 20–29 évesek. Az ő mobilitásuk minimálisan csökkenő, az 1962–64-es felvételtől az 1983-ig, jelezve, hogy a fiatalok foglalkozási mobilitása enyhén romló tendenciát mutat, de éppen a legfrissebb adatok mutatnak megint valamivel magasabb arányt.

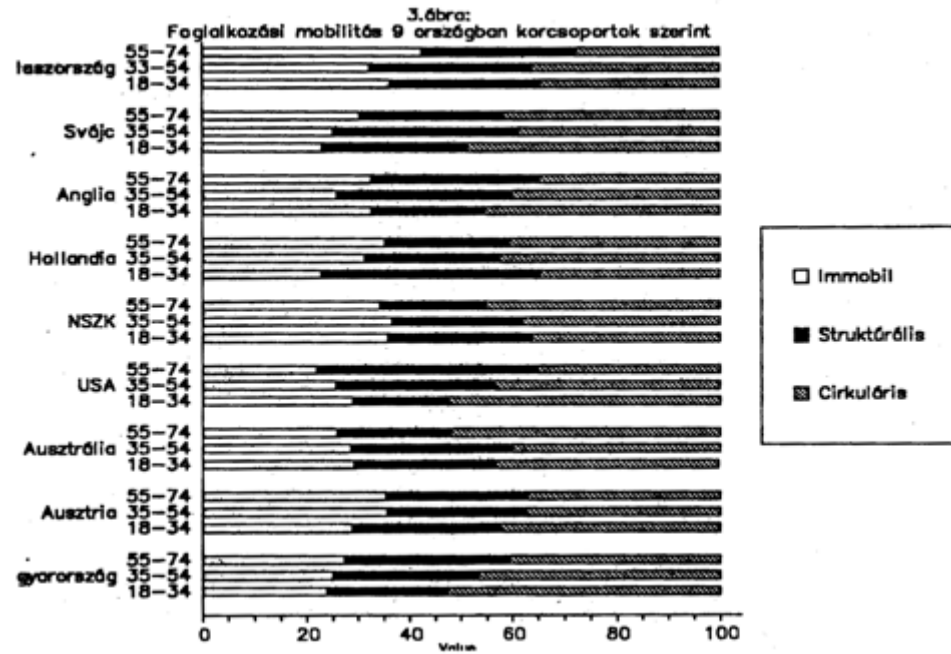
A *nők* vonatkozásában a férfiakkal szemben mind a történeti, mind az öregedési hatás tükrében a foglalkozási mobilitás enyhén növekvő tendenciájú.

A FOGLALKOZÁSI MOBILITÁS NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁSBAN

A magyar mobilitási felvételek eredményeit számos nemzetközi összehasonlító vizsgálat részeként elemezték mind hazai, mind külföldi kutatók. Első megközelítésben ezek az összehasonlítások azzal az eredménnyel zárultak, hogy Magyarországon, illetve általánosan fogalmazva a szocialista országokban, a mobilitás mértéke magasabb, mint a fejlett tőkés államokban. Ugyanakkor az elemzési módszerek finomodásával nyilvánvalóvá vált, hogy a magasabb mobilitási ráták a foglalkozási szerkezet erőteljesebb átalakulásának következményei, ami lényegében a szocialista országok háború utáni intenzívebb iparosodásával függ össze. Ha pedig a mobilitási folyamatnak ettől az összetevőjétől (amit *strukturális mobilitásnak* neveznek), eltekintünk, valójában a szocialista társadalmakban sem nagyobb mérvű a mobilitás.

Ebben a fejezetben az 1988–89-es magyar adatokat 8 különböző tőkés ország 1987-ből származó adataival hasonlítjuk össze. (A külföldi adatok az International Social Survey Project 1987-es moduljából valók.) A nemzetközi összehasonlíthatóság érdekében az alkalmazott foglalkozási csoportosítás némileg eltér attól, ami az 1. táblázatban szerepelt. Itt hat csoportot különítettünk el, úgy mint vezetők, értelmiségiek; adminisztratív szellemiek; kereskedelmi, szolgáltatóipari munkások; ipari szakmunkások; ipari szakképzetlen munkások és mezőgazdasági fizikaiak. Az összehasonlítás során egyrészt megkülönböztetjük a mobil és az immobil személyek arányát, másrészt a mobil személyek hányadán belül a strukturálisan mobilak arányát, tehát akiknek esetében a foglalkozás megváltozása a foglalkozásszerkezet változásával függ össze, illetve a „tisztán” mobilak arányát, vagyis a strukturális mobilitás leszámítása után fennmaradó mobilitási hányadot. (L. 2. és 3. ábra)

Magyarországon a foglalkozási mobilitás globális mértéke a nyolcvanas évek végén közel 75%-os. Hasonló nagyságú mobilitás az itt bemutatott országok közül egyedül Svájc esetében mutatkozik. Ezt követően az USA és Ausztrália mobilitása közel hasonló mértékű, az összehasonlításban szereplő többi országban a foglalkozási mobilitás alacsonyabb. Az immobilitás mértéke az itt bemutatott országok közül Olaszországban és az NSZK-ban a legnagyobb.

Az ábra a nemek szerinti különbségekről is tájékoztat. A nők mobilitása Magyarországon immár a hetvenes évek óta megelőzi a férfiakét. Ez azonban adataink szerint nemzetközi sajátosság, az itt szereplő országok közül Ausztria jelenti az egyedüli kivételt.

Nem áll fenn viszont, hogy a magas foglalkozási mobilitás a foglalkozásszerkezet változásának lenne egyszerű folyománya. A magyar adatok azt jelzik, hogy a mobil személyek nagyobb hányada, az összes megkérdezett 45%-a a strukturális változásoktól függetlenül változtatta meg foglalkozási helyzetét. Ez az arány magasabb, mint ami az összehasonlításba itt bevont többi ország esetében mutatkozik. A nemek szerinti különbségek pedig azt jelzik, hogy a foglalkozási szerkezet átalakulása a nőknél még erősebben működik. Ez egyébként megint általános jelenség, a strukturális mobilitási hányad a nőknél mindenütt magasabb, mint a férfiaknál.

A következő ábra három korcsoport megkülönböztetésével az időbeni eltérések összehasonlítását teszi lehetővé. Itt újra látszik Magyarország esetében a korábban már említett enyhén növekvő mobilitási trend, amivel hasonló képet Svájc és Hollandia mutat, s kisebb mértékben esetleg Ausztria. Az USA-ban és Ausztráliában ezzel szemben ellenkező trendet láthatunk, míg a többi ország esetében a kép nem egyértelmű.

A strukturális mobilitás aránya Magyarországon csökkenő, jól mutatva, hogyan stabilizálódik a foglalkozásszerkezet az extenzív iparosítás és gazdasági átalakítás időszakai után. Ezzel ellentétes trend az itt szereplő országok közül az NSZK és Hollandia esetében mutatkozik, ahol a strukturális mobilitás növekvő tendenciájú.

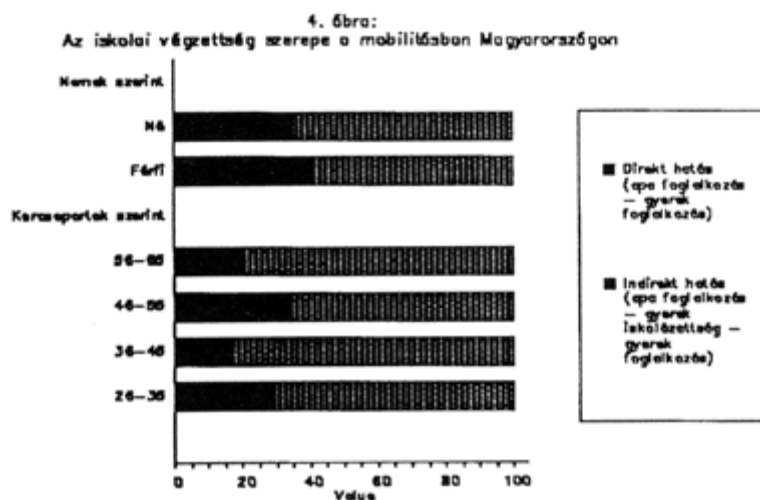
E nemzetközi összehasonlítás célja elsősorban *illusztráció* volt. Az országok kiválasztása bizonyos fokig esetleges, az elérhető adatokon alapul, az alkalmazott foglalkozási kategóriák összehasonlíthatóságának részletkebe menő vizsgálatára nem volt mód. Összességében a magyar mobilitási adatok, ezen a szinten vizsgálva, kiugróan *nem térnek el* a nemzetközi mobilitási mintáktól.

A FOGLALKOZÁSI MOBILITÁS ÉS AZ ISKOLA

Az életút eseményeinek természet szerinti sorrendje alapján az apa foglalkozása és a leszármazott foglalkozása közé értelemszerűen illeszkedik a iskolázottság. Származás, iskolai teljesítmény, foglalkozási pozíció – ez volt a durva képlete a *Blau és Duncan* nevével fémjelvezhető útelemzéses módszernek is, amivel a mobilitási folyamat vizsgálatát e szerzők végezték elsőként. Őket követve hasonló útmodelleket később

számos országban kiszámítottak és ezek sajátos különbséget jeleztek a szocialista, illetve a tőkés társadalmak mobilitási folyamatában. Eszerint a szocialista országokban a foglalkozás direkt átörökítése kisebb mérvű, mint a tőkés társadalmakban, az iskolán keresztüli indirekt hatás viszont erősebb, a foglalkozás meghatározottsága a végzettség által erősebb a szocialista országokban. (Ez a különbség egyébként csökkenő, ma már a tőkés országokban is egyre erősebb az iskolai végzettség szerepe a mobilitásban.)

Egy apa foglalkozása, gyerek iskolai végzettsége, gyerek foglalkozása adatokat tartalmazó útmodell alapján bemutatjuk az iskolai végzettség szerepét a foglalkozási mobilitásban Magyarországon. (L. 4. ábra.) Gyakorlatilag itt arról van szó, hogy az apa és a gyerek foglalkozása közötti *korrelációt* bontjuk két részre, egy direkt hányadra és egy indirekt, az iskolai végzettség közvetítésével meglévő hányadra. Eszerint egyértelmű, hogy az egyenlőtlenségek (előnyök és hátrányok) átörökítésében az iskolázottságon keresztüli indirekt hatás szerepe nagyobb. A nők esetében ez még egy fokkal jobban fennáll (65%), mint a férfiaknál (60%). A korcsoportok szerinti bontás esetében itt nem beszélhetünk egyenletes trendről, egy durván 10–15%-os ingadozásról van szó az egyes korcsoportok között. Annyi azonban így is pontosan látható, hogy *minden korosztályban*, akár a II. világháború előtti vagy akár az utáni generációról van szó, a foglalkozás direkt átörökítése kisebb szerepet játszik és az iskolai végzettségen keresztüli indirekt hatás erősebben határozza meg a foglalkozási pozíciót. Ez az eredmény azért érdekes, mert a legidősebb korosztály esetében még nincs szó szocialista társadalmi viszonyokról, ahol a foglalkozási pozíció direkt átörökítése érthetően korlátozottabb. Igaz, az akkori Magyarország nem tekinthető tőkés piacgazdaságnak sem. Bizonyos *meritokratikus* elemek az iskolázottsággal összefüggésben tehát talán *hagyományosnak* is tekinthetők Magyarországon. Az iskolai teljesítménynek ez a kiemelt szerepe magyarázza, hogy a társadalmi mobilitás vizsgálatakor a következőkben miért foglalkozunk az iskolai mobilitással részletesebben is.

AZ ISKOLAI MOBILITÁS A NYOLCVANAS ÉVEK VÉGÉN

Az iskolai mobilitás esetében is, hasonlóan a foglalkozási mobilitáshoz, az első lépés az apa és a leszármazott iskolai végzettségének keresztábrája alapján a kilépési és belépési arányszámok vizsgálata. Ezek a százalékos értékek láthatók a 3. és 4. táblázatban.

3 táblázat

KILÉPÉSI MOBILITÁSI ARÁNSZÁMOK, ISKOLAI MOBILITÁS

Apa	Megkérdezett							
	iskolázatlan	6. oszt.	8. oszt.	szakm.-képző	érettségi	főiskola	egyetem	Összesen
iskolázatlan	15,0	36,1	27,5	15,0	5,0	1,0	0,4	100,0
6 osztály	1,3	25,2	30,1	24,1	13,7	3,6	2,0	100,0
8 osztály	0,3	2,0	21,7	34,1	30,6	7,4	3,9	100,0
szakmunkásképző	0,5	3,9	16,2	36,4	33,0	6,3	3,7	100,0
érettségi	–	1,3	11,9	17,6	44,8	14,7	9,7	100,0
főiskola	–	1,1	10,2	10,6	44,7	21,6	11,7	100,0
egyetem	–	–	6,2	3,4	41,8	19,7	28,8	100,0
Összesen	1,6	15,1	23,6	25,8	23,2	6,3	4,3	100,0

A kilépési arányszámok szerint az egyetemet végzett apák gyerekei közül majd minden második felsőfokú végzettséget szerez, többségben egyetemi diplomát. Az egyetemi diplomát szerzők aránya a fiú gyerekek között magasabb, mint a lányok között. Ha az apa felsőfokú végzettsége főiskola, a gyerekek közül már kisebb arányban szereznek diplomát, különösen csökken az egyetemi végzettséget szerzők aránya, s a lányoknál erősebben, mint a fiúknál. Az érettségizett apák gyerekei legnagyobb arányban (majd minden második) maga is érettségizett lesz, az arány a lányok esetében magasabb, mint a fiúknál. Az érettségizett apák gyerekei közül minden negyedik szerez felsőfokú végzettséget, inkább főiskolát. Szakmunkás

végzettségű apák gyerekei több mint kétharmados arányban lesznek maguk is szakmunkás végzettségűek vagy pedig érettségizettek. A már eddig is jelzett nemek szerinti különbségek itt jelennek meg a legmarkánsabban: ha fiúról van szó, szakmunkás végzettség, ha lányról, érettségi a tipikusabb mobilitási út. Szakmunkás végzettségű apák gyerekei közül már csak minden tizedik szerez diplomát. Ha az apa végzettsége csak 8 általános, közel kétharmaduk gyereke így is továbbtanul, szakmunkás végzettséget szerez vagy leérettségizik. A fentebb említett nemek szerinti eltérés itt is fennáll. Végül, ha az apának nincs meg a befejezett 8 általános végzettsége, a gyerekek jelentős hányada szintén nem járja ki a 8 osztályt, vagy ha ezt a szintet el is éri, nem tanul tovább középfokon. Az alacsony iskolázottság ilyenfajta „öröklődése” a lányoknál gyakoribb, mint a fiúknál. Ilyen apák esetében legfeljebb a gyerekek 5%-a szerez diplomát. Az iskolai mobilitás kilépési arányszámai tehát *a végzettségi hierarchia alapján, illetve tetején viszonylag erős átörökítést jeleznek míg, közepén jól érzékelhető az a törekvés, hogy a gyerek „egy lépcsővel” többre jusson, mint a szülő.*

4. táblázat

BELÉPÉSI MOBILITÁSI ARÁNYSZÁMOK, ISKOLAI MOBILITÁS

Apa	Megkérdezett							
	iskolázatlan	6. oszt.	8. oszt.	szakm.-képző	érettségi	főiskola	egyetem	Összesen
iskolázatlan	52,6	13,4	6,5	3,3	1,2	0,9	0,7	5,6
6 osztály	39,2	79,5	60,7	44,6	28,2	26,8	22,3	47,7
8 osztály	3,5	2,4	16,6	23,9	23,7	20,9	16,6	18,0
szakmunkásképző	4,7	4,0	10,7	21,9	22,1	15,5	13,5	15,5
érettségi	–	0,6	3,5	4,8	13,5	16,2	15,9	7,0
főiskola	–	0,2	1,1	1,0	4,8	8,4	6,8	2,5
egyetem	–	–	1,0	0,5	6,5	11,2	24,2	3,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

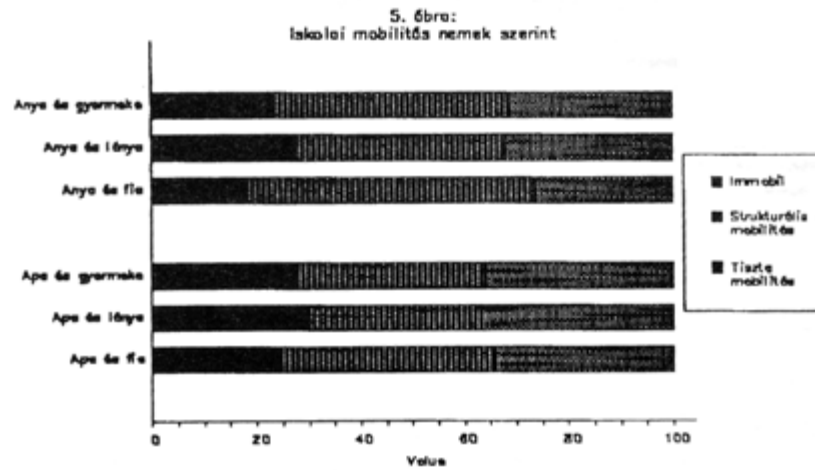
A problémát a másik oldalról nézve ugyanakkor azt látjuk, hogy az egyetemet végzettek közül csak minden negyediknek rendelkezett az apja is egyetemi diplomával. Az apa főiskolai végzettségét hozzászámítva sem éri el az arány az egyharmadot. A főiskolai diplomával rendelkezők közül pedig csak minden ötödiknek volt az apja diplomás. Ebben az értelemben viszonylag magas (az egyetemi diplomások több mint egyharmada, a főiskolát végzettek majd fele) azok aránya, akiknek apja csak a 8 általánost vagy még azt sem járta ki. A nemek szerinti különbségek azt jelzik, hogy a fiúk mobilitási esélyei valamivel meghaladták a lányokét. Az érettségizettek, illetve a szakmunkás végzettségük esetében a belépési arányszámok szerint is az iskolázottsági szint újratermelődése, illetve az „egy lépcsővel” feljebb lépés a jellemző. A *lefelé mobilitás* meglehetősen ritka, (a táblák bal alsó fele üres vagy csak kis értékek szerepelnek a cellákban). Ami az alacsony iskolázottságúakat illeti, a csak 8 általános végzettségük és középszinten tovább nem tanulók kétharmadának apja még az általános iskolát sem járta ki. Azok pedig, akik maguk nem szereztek meg a 8 általános végzettséget, több mint 90%-ban hasonlóan iskolázatlan apák gyerekei. Összességében úgy tűnik tehát, az iskolai mobilitás során *a hátrányok* (jelen esetben az alacsony iskolázottság) *újratermelődése nagyobb mértékű, mint az előnyöké.*

AZ ISKOLAI MOBILITÁS BELSŐ SZERKEZETE

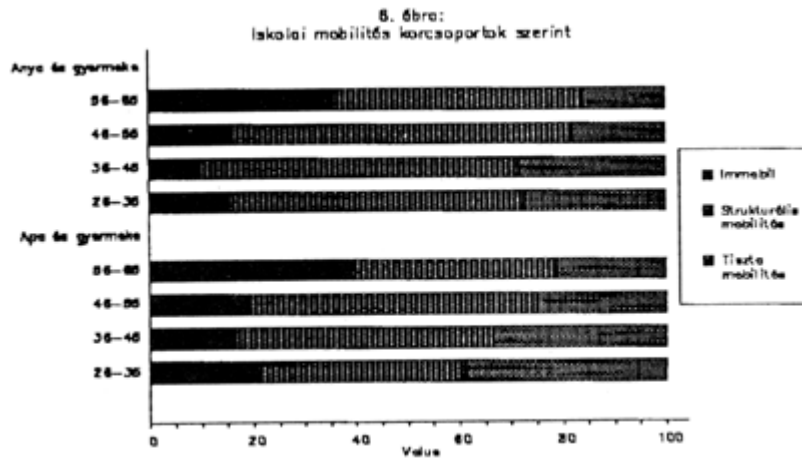
Hasonlóan a foglalkozási mobilitáshoz, az iskolai mobilitás alakulását is megvizsgáltuk nemek, illetve korcsoportok szerinti bontásban. Ami ebben az esetben különbség, hogy a leszámítottak iskolai végzettségét nemcsak az apa, hanem az anya iskolázottságával is összevetettük. Hazai és nemzetközi elemzések is tanúsítják, hogy a származás, a szülői háttér nem reprezentálható csupán az apával. Míg a foglalkozási mobilitás vizsgálatakor a származásnak az apán keresztül való megragadása általánosan bevett (az anyák egy része nem is aktív kereső), az iskolai mobilitás esetében különösen indokolt az anyák figyelembe vétele, hiszen a család kulturális klímáját, a továbbtanulással kapcsolatos terveket és aspirációkat az anya talán még döntőbben befolyásolja, mint az apa. Az iskolai mobilitás esetében ismét a mobil és immobil személyek arányát vizsgáltuk, valamint hogy a mobil személyek körén belül a mobilitás mekkora hányada adódik a végzettség általános növekedésének strukturális változásából, illetve mekkora az ezen túli mobilitáshányad. (L. 5. és 6. ábra)

Az apához, illetve anyához viszonyított mobilitás esetében látható, hogy az anyához képest kb. 5%-kal valóban nagyobb a mobil személyek aránya. Ugyanakkor, mivel a nők a szülői generációban (tehát az anyák) kevésbé iskolázottak, mint a férfiak a szülői generációban (tehát az apák), a mobilitás strukturális hányada az anyához viszonyítva magasabb. A nemek szerinti specifikus különbségek hatása a mobilitás mértékére jól látható az anyák és fiaik összevetéséből, ahol a strukturális (tehát az iskolázottság eloszlásából adódó) mobilitási hányad a legnagyobb (több mint 50%). A nemek szerinti különbségek egyébként azt jelzik, hogy a férfiak iskolai mobilitása

nagyobb, mint a nőké, de ez a jelentősen, majd 10%-kal magasabb strukturális mobilitásból adódik. A korábbiak értelmében realisabb mobilitási arányokat talán az apa-fiú, illetve anya-lánya viszonyítások tükröznek, amiből szintén az látható, hogy a férfiak iskolai mobilitása néhány százalékkal nagyobb, mint a nőké, de a strukturális, illetve az azon túli mobilitás tekintetében egy ilyen, a nőket az anyjukhoz, a férfiakat az apjukhoz viszonyító megközelítés esetében, nincsen érdemi különbség.

Korcsoportok szerinti bontásban, akár az apához, akár az anyához mérjük a mobilitást, hasonló trendet kapunk. A mobil személyek aránya a legidősebb korosztálytól kiindulva egyre növekszik, a legfiatalabbak esetében azonban a tendencia megfordul, a mobilitás mértéke valamelyest visszaesik, bár még így is igen magas (80% körüli). Jól látható az is, hogy a legidősebb és az azt követő generáció között a mobilitás növekedése döntően a strukturális hányad erős növekedéséből származik, ez volt a háború utáni időszak, az oktatás expanziója, az iskolázottság tömeges és általános mértékű emelkedése. (A jelenség megítéléséhez csak jelezni kívánjuk, hogy a sokszor túlértékelt mennyiségi növekedés sajnos egy tagadhatatlan minőségi romlással járt együtt, akár a középfokú, akár a felsőfokú képzést nézzük.) Az ezt követő korosztályokban viszont a strukturális mobilitás fokozatosan csökken, ahogy az oktatás expanziója is csökkent, az apához viszonyítva valamivel erősebben, míg az anyához viszonyítva a strukturális mobilitási hányad változatlanul domináns. Az apához viszonyítva az iskolázottság általános növekedéséből adódó strukturális mobilitáson túli mobilitási hányad egyenletesen növekvő, a legfiatalabb korosztályban a két összetevő mértéke már lényegében azonos. A következő évek iskolai mobilitási adatai elsősorban azért lesznek izgalmasak, mert ezekből derül majd ki, hogy a mobilitás visszaesése tovább fokozódik, avagy – amint remélhető – a felsőoktatás kiszélesedésével, a képzettség, a tudás értékének helyreállításával ez a tendencia megáll.

Róbert Péter